

УДК 811.161.2'373.4:398.8

Н. О. Данилюк – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Постійні епітети в мові української народної пісні

*Роботу виконано на кафедрі української мови
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто постійні епітети як елементи художньо-виразової системи в мові української народної поезії.

Ключові слова: виразовий засіб, художньо-образна система, образне означення, постійний епітет, тавтологічний епітет, епітет-прикладка.

Данилюк Н. А. Постоянные эпитеты в языке украинской народной песни. В статье рассмотрены постоянные эпитеты как элементы художественно-выразительной системы в украинской народной песне.

Ключевые слова: выразительное средство, художественно-образная система, образное определение, постоянный эпитет, тавтологический эпитет, эпитет-приложение.

Danylyuk N. O. Constant Epithets in Ukrainian Folklore Songs Language. The article is dedicated to the typical epithetic combinations as elements of folk song figurative system.

Key words: figurative means, figurative system, figurative attribute, typical epithet, tautological epithet, epithet-apposition.

Постановка наукової проблеми та її значення. Слово народної пісні репрезентує свої образні можливості у виразових засобах, які формують художньо-образну систему фольклорного гіпертексту. Естетичні якості народної словесності склалися “на базі конструювання уявної дійсності – уснопоетичного образу світу” і з метою ідеалізації цієї дійсності [2, 16]. Традиційний характер мовно-виразових одиниць зумовлений специфікою давньої свідомості, в якій “загальне, “типове” (тобто традиційне) домінує над окремим” [9, 18]. Водночас у тропях відображено особливості етнічної ментальності, національно-культурну семантику.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Епітет як категорію лінгвостилістики (поряд з іншими виразовими одиницями) розглянуто в монографії “Сучасна українська літературна мова. Стиллістика” (1962), у підручниках І. Г. Чередниченка, А. П. Коваль, Н. Д. Бабич, Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко та О. М. Мацько. На матеріалі українських художніх текстів його досліджували В. С. Ващенко, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, С. П. Бибик, Т. М. Берест, Г. М. Губарева, О. Б. Кузьміна та ін. Однак кваліфікацію цього мовного образу ще не усталено: у широкому розумінні епітет – це будь-яке означення, що вирізняє певну ознаку. “Вужче розуміння епітета охоплює лише художні, емоційно-образні означення” [19, 3]. В усній поезії переважають постійні, традиційні епітети (у словниках подані з позначкою “народн.-поет.”). Уважаємо слушним міркування В. Я. Проппа про те, що всі фольклорні атрибути “мають поетичне значення, хоч би вони були одночасно означувальними” [17, 58].

Елементи лінгвостилістичного трактування епітета знаходимо в працях Фр. Міклошича, П. Г. Житецького, О. О. Потєбні, О. М. Веселовського, М. Ф. Сумцова, А. П. Євгенєвої та ін. Зокрема, Фр. Міклошич звернув увагу на усталені зв'язки між художніми означеннями і ключовими словами [10, 26]. П. Г. Житецький і М. Ф. Сумцов зауважували, що за допомогою традиційних епітетів зображено “світ природи і людини” [8, 21], створено “картину української природи, старовинного побуту, одягу, зброї, їжі і под.” [20, 85]. Фр. Міклошич та О. М. Веселовський вказували на здатність атрибута виокремлювати важливу ознаку предмета [10, 18; 3, 73]. А. П. Євгенєва писала, що “епітет а) посилює значення, закладене в іменникові (яке зовсім не застаріло і не стерлося); б) виражає основну його типову ознаку” [4, 232].

Постійними називають епітети, які “часто повторюються при тих самих іменниках; вони характерні для фольклорної мови і для художніх текстів, стилізованих під фольклор” [5, 58]. Л. І. Мацько зазначає, що ці одиниці “відображають культур[но]-істор[ичні] традиції укр[аїнського] народу, зберігають у сучас[ній] мові народнопісен[ний] колорит” [21, 181].

У нашому розумінні *народнописаний епітет* – це слово (рідше – група слів), що виступає постійним означенням ключової лексеми, називаючи найбільш показові (нормативні) елементи змісту, характеризується узагальненістю семантики, тісним поєднанням із означуваним, повторюваністю в текстах пісень. Так, в епітетному словосполученні *червоная калина* атрибут виокремлює в ключовому слові сему кольору (*калина* – “кущова рослина, яка має білі квіти і *червоні* гіркі ягоди” [СУМ, 4, 76] (виділення наше. – Н. Д.). Означення разом із означуваним словом формує постійний троп, що відтворюється (подібно до фразеологізму), зберігаючи зв’язок із традицією.

Багато вчених підтримує думку О. М. Веселовського про орнаментальну функцію епітета в народній поезії. Однак усталені епітети – не звичайна прикраса художнього твору: називаючи характерні семи опорного слова, вони передають нормативну оцінку предмета чи явища. С. Є. Нікітіна пише: “Постійний епітет відбиває цей світ норми, тому, по-перше, він може суперечити частковій ситуації, по-друге, у більшості випадків несе в собі позитивну оцінку” [12, 89]. Скажімо, у фольклорному тексті *шабля* завжди буде *гострою*, навіть тоді, коли її треба *погострити*, напр.: – *Ой слуги ж мої вірнейкії, Гостріте ножі гострейкії!* [ЛУ, 15]. *Хлопець – милий*, незважаючи на те, що покидає: *Чи зо мною, чи з другою, – Повік мені милий* [ЛУ, 317]. *Милим* названо й того чоловіка, що вбив свою жінку, яка відповідно теж – *мила*: *По милії в усі дзвони дзвонять, А милого нагаями гонять* [ЛУ, 50].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Дослідники виявили, що переважну кількість художніх означень у російських, українських, молдавських, якутських та адигейських народних піснях пов’язано з поняттям *людина* [1, 83]. Це явище зумовлено антропоцентризмом фольклору, що підтверджують спостереження О. Т. Хроленка над російськими текстами [22, 5–30] і наші – над українськими. У розглянутих нами піснях епітети називають ознаку людини за: 1) кольором (*чорні брови, очі карі, біле личко, руса коса*); 2) зростом, фігурою (*ростом невеличка, високий та стрункий, на стану тоненька*); 3) віком (*маленькії діти, хлопець молодий, стара мати, старий батько*); 4) особливостями характеру й поведінки (*дівчина – мила, моторна, вередлива; дівка гордовниця; козак – смутний, нещасливий, славний; хлопець-молодець; свекруха – лиха, норовиста; свекруха-лепетуха*); 5) зовнішнім виглядом (*вродлива (-ий), гарна (-ий), гожа (-ий), хороша (-ий), красна (-ий)*); 6) родинними стосунками (*рідний (-а) – чужий (-а), нерідний (-а); козаченько-безбатьченько*); 7) майновим станом (*дівчина-небога, козак-нетяга, багатий, бідний*); 8) соціальним статусом (*козацький, бурлацький, рекрутський, наймитський (наймитів)* та ін.).

Велику кількість художніх атрибутів поєднано з назвами небесних тіл, явищ природи, флори, фауни, частин ландшафту, предметів побуту й под., меншу – з лексемами, які позначають абстрактні поняття. Серед них епітети, що передають ознаку за: 1) кольором (*зелена долина, білий день, синє море*); 2) розміром, формою, протяжністю (*висока тополя, степ широкий, крутий берег, глибокий яр*); 3) відстанню (*далека, близька*); 4) часом (*рання зоря, вечірня зірка, пізня пора, зимове сонце, весняна трава, нічка-петрівочка*); 5) матеріалом (*волоки шовковії, постолі скіранії, золоті підківки, рушники ллянії, тисові столи*); 6) вартісними і фізичними якостями предметів та істот (*дорогий завій, гострий меч, кінь-косач, ластівочка-щебетушечка*); 7) кількісно-порядковим членуванням (*перший сокіл, друга чаша, третя дороженька*); 8) виконаною дією: (*попутані (непутані) коні, замикані скрині, козак вбитий*); 9) якостями абстрактних понять (*вірна розмовонька, слова прекрасні, доля чужая, журба проклятая*) та ін.

Зауважимо, що серед постійних епітетів переважають ті, що виникли внаслідок сприйняття людиною довкілля за допомогою зору (кольороназви, ознаки за якістю, кількістю, матеріалом, розміром тощо). Значно менше одиниць, в основі яких – смакові, тактильні відчуття: *солодкий медок, гірка горілка, гостра шабелька, сира земля, шовкова трава, важкий камінь* і под.: *Ой гірка горілка, не будемо пити, Просимо молодих посолодити* [Л]; *В третьому кубочку медок солодок* [ФК, 198]; *Коню було бігти круг сурої землі* [З, 53]; (Свекруха. – Н. Д.) *Ізбудить раній себе... А до каменю важкейкого* [ЛУ, 12].

Простежуємо певну специфіку використання образних означень відповідно до жанру й часу виникнення тексту. Так, у календарно-обрядовій поезії наявні одиниці “високого стилю”. В описах двору господаря знаходимо вислови з позитивною оцінністю – *райське дерево, ярії пчолі, нова світлонька, дорогі шати, тисові столи* тощо: [У] *Пан господаря на ім’я Йвана, На дворі єму нова світлонька, Нова світлонька з мрамор-каменя, ...А все столове, все тисовії* [З, 67]. Похідні утворення від слів *золото, срібло, залізо, мідь, кришталь, скло, перли (жемчуг), шовк, китайка* набули функції якісних означень, стали знаками вищого ступеня позитивної оцінки: – *Чиї ж то двори на шклянїй*

гори? [З, 65]; *Але справляймо мідяні човна, Мідяні човна, срібній весла...* [КОП, 267]; *Гей, чаші ж мої, кришталевії!* [З, 74]; *Свят коровай красє, Срібного ножа має, Срібную тарілочку* [ВП, 283]; *Ой обрусами, все шовковими, Все шовковими, китаєвими* [З, 67–68]. М. Н. Москаленко писав: “В українських та білоруських колядках і волочобних піснях... відомі яскраві описи золотих або золоторогих волів, золотих і срібних плугів, ярм, сох, подвоїв тощо, ... за допомогою яких здійснюється святково-ритуальна оранка весняної землі” [11, 17], напр.: *А все волове, не половії, На них роженьки все золотії, А воловоди все шовковії...* *А занізочки все мідянії* [З, 142]; *Сидять панове та й раду радять За сиві воли, за срібні плуги* [З, 115]. Наслідок такої оранки – *золоте зерно: Та вродить же ся що стебло – сребро, Що стебло-сребро, золотий колос* [З, 143]. Полемізуючи з В. Б. Антоновичем і М. П. Драгомановим, які пов’язували подібні тексти з польсько-литовською добою, О. О. Потєбня припускав, що “все це може бути цілком незалежним від литовсько-руського феодалізму і значно давнішим за нього” [16, 104]. Такі мотиви, на думку вченого, зумовлені величальною символікою праіндоевропейського походження, асоціюються зі світотворенням, напр.: *Та дістанеме золотий камінь, Золотий камінь посієме ми, Та нам ся стане ясне небоцько* [З, 48]. Як символ багатства і щасливої долі *золото / золотий* використано у величальній календарно-обрядовій поезії: – *Гочиняй, панойку, ворота, Несемо віночок з золота, Ой не з золота – із жита* [ЛУ, 81]; *Золоте коріннячко, жемчужне насіннячко* [ПЧ, 3, 123]. У весільних піснях ключове слово *золото* та епітети *золотий (срібний, жемчужний)* поєднано з усіма назвами обрядових предметів (і коси нареченої): *Що в нашому гільці: Золотії корешки й вершики, Сребряни навісочки* [ВП, 54]; *В її коса да до пояса, Красним шовком переплетена, А золотом да й обведена* [ВП, 134]. У більшості контекстів реалізуються переносні семи ‘дуже цінний’, ‘винятковий’. Лише в сполученні зі словами *перстень, чаша, кубок, сідло* і под. атрибути вжито в прямому значенні, ‘який має в собі золото (срібло) як складову частину’ [СУМ, 3, 680]: “*Ой на тобі, мій батеньку, ручку 3 золотими та перстениками...*” [ВП, 143]; *Мої кубочки, срібнії, золотії* [ЛУ, 46].

Епітети *тисовий, кленовий, горіховий, терновий, кедровий, калиновий, яворовий, дубовий* поряд зі значенням ‘зроблений, виготовлений з тису (клена, горіха, кедра, терну, калини, явора, дуба. – Н. Д.)’ [СУМ, 5, 76–77] також актуалізують позитивно-оцінні семи ‘особливо цінний’, ‘особливо гарний’, напр.: *А в тій світлоньці тисові столи* [З, 54]; *Ой куплю я сіделечко горіхове* [ПЧ, 5, 305]; *Сінечка мої яворові, Будете неметені* [АМ, 214]; *В пана господаря Тернові двори!* [КОП, 266]. Деривати *вишневий, калиновий, черешневий, яблуневий* та ін. теж набувають позитивно-оцінної конотації ‘дуже гарний’, як-от: *Я два сади вишневих облітав, А в третьому ялуньовому пробував, Ой там я тебе, чорну галочку, сподобав* [Б, 273]; *Мостить мости калинові – то піду* [Б, 240]. Зауважимо: атрибути *вишневий, терновий* передають ще й семи кольору із позитивним забарвленням, напр.: *У мого коня золота грива, ... Очи тернові, вушка листові* [Б, 264]. Вони закладені у семантиці твірних основ *вишня, терен: Дівчино, Червона вишньо...* [ККП, 118]; *Чорний терен – то мої чорні очі* [Б, 272].

Епітет *новий* в усній словесності теж займає важливе місце, виступаючи означенням низки назв (частин обійстя, житла, предметів побуту, одягу, зброї тощо): *нові – городи, убори, ворота, сіни; новий – двір, поріг, хлівець, килим, меч; нова – хата, світлонька, комора, ложка* і под. Наші спостереження показують, що в більшості календарних та родинно-обрядових пісень головним є не словникове значення ‘який нещодавно виник, з’явився’, ‘недавно зроблений, створений’ [СУМ, 5, 433], а конотативні елементи ‘особливий’, ‘гарний’, ‘багатий’, напр.: *Поїхав він в нові городи* [З, 87]; *Ворота новії, стовпи золотії, Радуйся!* [КОП, 269]; *Світлонька нова, гей, оріхова* [З, 72]; *Одчиняй двері все тисовії, Стели килими та все новії* [З, 76]; *А у Петра (нареченого. – Н. Д.) ложки новенькі* [ВП, 94]. Семантика атрибута *новий* у низці текстів зумовлена фольклорною опозицією *новий – старий*, пов’язаною з часовою межею, через яку здійснюється ритуальний перехід: *новий рік, новий майновий чи соціальний статус, визначальні події в житті людини – народження, одруження, смерть* тощо [18, 421]. У новорічних побажаннях відбито зіставлення старого й нового року на користь наступного: *На щастя, на здоров’я, на той Новий рік, щоб було ліпше, Як той рік* [СБГ, 2, 567].

Відзначимо, що для епітетів-кольороназв у всіх фольклорних жанрах характерне розширення семантичної структури за рахунок конотації і розмите предметне значення. Частину образних означень поєднано зі словами *дівчина, хлопець (людина): білеє личенько, личко рум’яне, чорнії очі, очі голубії, чорні брови, руса коса, біле тіло, червона кров* тощо: *Ти, дівчино, Личка рум’яного* [УНП, 1, 338]; *Упала роса на мої чорні очі* [ККП, 71]; *Ой жаль мені тебе, русявая косо* [Б, 254]. Чимало епітетів

сполучаються із назвами явищ природи, географічних об'єктів: *білі сніги, білий день, чорна хмара, зелена діброва, синє море* і под.: *У білий день знову йдемо* [НП, 136]; *Та забілили сніги, Забілили білі* [33, 354]; *Не дай Боже розійшлися, як чорненька хмара* [УНП, 2, 202]; *А моя могила край синього моря* [НП, 226]. Означення *чорний, сірий* та його відтінки *сивий* (сірувато-білий), *сизий* (сіро-голубий) вжито із фауноназвами: *чорна галка, сиві воли, сизий орел, сизий голуб, сірі гуси, сірі воли, сива горлиця: Чорна галочка на рокиті сиділа* [Б, 259]; *Ой гув, да загув сизий голубочок* [Б, 244]; *Ой там чумаки сірі воли пасе* [33, 328]. Низка атрибутів позначає масть коней і волів: *вороний* (чорний), *гнідий* (світло-коричневий), *чалий* (сіро-коричневий), *буланий* (світло-рудий), *карий* (темно-коричневий), *половий* (світло-жовтий) та ін.: *Пуска свого вороного коня В шовкову траву* [Б, 272]; *Сідай, хлопче, ти гнідого* [ПЧ, 5, 1037]; *Тоді дав мені пан коня чалого* [ПЧ, 5, 1065]; *Ой воли мої та половії* [АМ, 29].

За полісемантичністю виділяємо епітет *білий*, який стає універсальним знаком усього позитивного, що свого часу помітили О. О. Потебня [16, 195–198], О. М. Веселовський [3, 83], О. Т. Хроленко [22, 48–50] та ін. У народній пісні це означення поєднано із назвами: а) частин тіла людини (*тіло, руки, ноги, личко, кості*): *Дала мені біле личко і чорнії очі* [НП, 156]; *Купи мені перстеника На білу руцю* [ЛУ, 69]; б) предметів одягу, прикрас та білизни (*сорочка, завивайлечко, корона, вінок, хустка, постіль, скатерті*): *Й а на дівчині да білий вєночок* [ФК, 204]; *Я матері догожу – білу постіль постелю* [СБГ, 1, 64]; в) натурфактів (*день, світ, зима, сніг, мороз, береза, тополя, камінь, пісок*) та ін.: *Ой виїздив всю країну, увесь білий світ* [ВП, 43]; *Під білою березою козаченька вбито* [АМ, 102]; г) артефактів (*залізо*): *А у пана Івана да хороший син... Білим залізом двір обгородив* [3, 112].

У багатьох висловах епітет не стільки називає колір, скільки виражає позитивно-оцінну семантику. Це явище простежуємо і в ряді нетипових одиниць, з якими може поєднуватися атрибут *білий* (*син, молодець, челядь, очі; сокіл, дерево, гора*), а також артефактів (*вино*), напр.: *Червона каліночка, білеє деревце* [МВ, 222] – ‘гарне’; *Туман поле покриває, Козак по нім конем грає, Білу гору проїжджає* [33, 313] – ‘гарна’, ‘вкрита туманом’; *Ой маєш ти біле вино – напийся, Ой маєш ти солодкий мід – умийся* [ПРЖ, 72] – ‘світле’, ‘добре’. О. М. Веселовський писав: “Білий тут, очевидно, узагальнений: реальне, фізіологічне враження світла і кольору служить вираженням названого ним психічного відчуття і в цьому сенсі переноситься на предмети, які не підлягають чуттєвій оцінці” [3, 81]. Поряд з епітетною конструкцією *білі руки* знаходимо вислів *білі очі: Чи не розв’яжуться мої білі руки, ... Чи не розв’яжуться мої білі очі* [СБГ, 1, 64]. Дитину названо білим соколом, парубка – білим молодцем, а жінок – білою челяддю: *Йому дівчина білого сина носить* [ЛУ, 85]; *Коли турки воювали, білу челядь забирали* [СБГ, 1, 64]. О. О. Потебня пояснював: “Білий молодець... у тому значенні, як в епітеті «красивий»” [16, 195] (пор. у російській пісні: *Вы сажайте красных девушек, Угощайте моих белых подружек* [22, 48]).

На думку О. О. Потебні, в архаїчній поезії атрибут *білий* асоціювався із постанням світу: *Сив соколонько гнізденце си в’є, Гнізденце си в’є, біл-камінь бере* [КОП, 293] – ‘камінь світотворення’; *А у конці села да біле болото ... А на тум болоті да біла бероза, А на туй берозі золотая кора* [ФК, 199] – ‘світлове дерево’. У піснях давньоруського періоду *білий* – знак вищого соціального статусу: *Стоїть ми наміт білий, шовковий, а в тім наметі – золотий столик, На тім столику гордий пан сидить* [3, 97] – ‘намет князя чи боярина’.

Значення кольору певною мірою втрачають й інші епітети – *червоний* (красний), *зелений*, *чорний*, *синій*, *сивий*, які часто виступають у функції оцінних слів із домінантою ‘гарний’, рідше – ‘поганий’: *А в нас весь рід красен* [Б, 250] – ‘гарний’, ‘славний’; *Ізбив з яблоньки Красне яблочко* [Б, 273] – ‘гарне’, ‘стигле’; *Паничку милий, Камізелька зеленейка, Йа сам чорнобривий* [Б, 73] – ‘гарна’, ‘з добротної тканини’; *Ой ти, мій милесенький, голубе сивесенький* [ПЧ, 5, 257] – ‘гарний’, ‘милий’; *Наступає чорна хмара, А другая синя, Не заступить син за батька, А батько за сина* [33, 337] – ‘погана’, ‘лиховісна’. Художнє означення *чорний* (так само як *білий*) в українській та інших етнокультурах – полісемантив. Воно зберігає міфологічний та символічний зміст, асоціюючись із “темними” сферами життя, з потойбічними силами. За язичницькими віруваннями, *Білобогові* протистояв *Чорнобог* – бог зла, ночі, володар пекла [7, 642–643]. У християнстві *чорний* колір – символ смерті. В українському фольклорі атрибут *чорний* має і негативне, і позитивне значення. З одного боку – це барва горя (*чорний ворон, чорна рілля* – знаки смерті, *чорна хмара* – розлуки, неслави, поразки в бою), напр.: *А по козакові чорний ворон кряче* [АМ, 96]; *Чорна рілля зорана, І кулями засіяна...* [НП, 75]; *Наступа хмара, наступа чорна...* [ДЯ, 200]. Протиставлення білого та чорного одягу –

знак зміни любові на розлуку: *Як-см тя, милий, любила, Все біленько-м си носила, А тепер вже видиши, що ні, Бо на мені усе чорне* [ПК, 213]. З іншого боку, *чорний* – це постійний атрибут, який входить до типових портретів українців. Вислови *чорні брови, чорні очі, чорні кучері* поряд із *біле личко, карі очі, руса коса* тощо стали етнознаками молодості, краси: *Мої чароньки напоготові – Білеє личенько, чорній брови* [ПК, 43].

Великий спектр сполучуваності має епітет *зелений*, який поєднано з назвами *ліс, гай, діброва, круча, луг, байрак, сад, долина, дуб, явір, верба, береза, ліщина, барвінок, катран, розмай, жито, трава, сіно* та ін.: *Поза лісом зелененьким* Брала вдова льон дрібненький [НП, 227]; *Сади мої, а сади зеленій* [УНП, 1, 281]; *Ой піду я молоденька зеленою долиною* [АМ, 96]; *Гнеться явор зелененький* [АМ, 96]; *По вулиці, по широкі, По мураві, по зилені* [Б, 266]. О. О. Потєбня звернув увагу, що “зелен як еп[ітет] рослини відповідає слову *молод*, епітету людини” [15, 35]. О. М. Веселовський також підтримував цю думку: “До числа поширених належить узагальнення *зеленого* кольору в значенні свіжого, юного, сильного...” [3, 83]. За допомогою атрибута *зелений* у фольклорній картині світу створено ілюзію вічного літа, тому що “тільки літньо-весняна рослинність сприймається як “нормальна”, або нейтральна, прототипна, а жовта (осіння), або суха, спалена сонцем, – як “відхилення” від цієї норми” [23, 45]. У народних піснях *посохла трава* – символ журби, біди, смерті: *Іско-сіть ви суху травку, Щоб не хилилася, Розважайте дівчиноньку, Щоб не журилася* [33, 310]; *Росла, росла травиченька Та й посухать стала, Ждала мати з війська сина Та й плакати стала* [33, 35].

Народнопісенна стилістика рідко послуговується деякими означеннями. Так, *жовтий* виступає атрибутом слів *кість, пісок, цвіт, віск, тіло, коса; голубий – очі, стрічка, жупан*: *Накрив очі муравою, Жовте тіло – рокитою* [Б, 259]; *На жовтій косі перловий вінок ношу* [ККП, 71]; *Зелена рутонька, жовтий цвіт* [Б, 262]; *В голубий жупан приберися* [АМ, 108]; *А хто любить чорні очі, А я голубенькі* [АМ, 16]; *В косі стрічка голуба* [ПК, 224].

Зазначимо, що в давніх поетичних текстах трапляються епітетні сполуки-кольороназви, на перший погляд, алогічні за своїм змістом на зразок *зелене вино, голубий віл*, напр.: *Жовті чаши з зеленим вином, З зеленим вином, з солодким медом* [3, 12]; *В другому кубочку віно зелено* [ФК, 198]; *Ой воли ж мої, сиві, голубії, Ой які ж бо ви добрі* [МВ, 316]. Г. Г. Півторак зазначає, що не лише в українців, але й у фольклорі сербів, хорватів, поляків, росіян “епітети *зелений, синій, красний* виступають у сталих словосполученнях типу *зелений меч, зелене сідло, сині блискавки, красне сонце* зі значенням «ясний», «блискучий» [13, 81]. Припускаємо, що у вислові *зелене вино* актуалізується також сема ‘молоде’. Вислів *голубий віл* витлумачено у словнику Б. Грінченка: *голубий* – “про масть вола: темно-сірий” [СБГ, 1, 306].

Епітети *білий, чорний, сизий* нерідко становлять частину складних слів, у яких з’являються нові елементи значення, напр.: *білозорець, білобрівка, біловус, Білодан, білогривець, сизокрил, сизоперець, чорноус, чорнобривець; білобоккий, білолиций, білокопитий, чорноока, чорноброва, сизокрилий, сизо-орленький, сизоокий, сивогривий* та ін.: *А все коники вороненькі, ...Золотогриві, білокопиті* [3, 68]; *Ой козаче чорноусий, Чого в тебе жупан куций?* [СБГ, 4, 472]; *Чорна галочка чорнопірочка* *Все високо літала* [ВП, 298]; *Летіли гуси білокрилі, Камнянецькі хлопці чорнобриві* [ЛЮ, 24]; *Летить орел сивокрилий* [ПЧ, 5, 807]; *Рають йому дві дівичі: ідна косоока, друга сизоока* [ПЧ, 5, 35]; *Коні воронії Та всі сивогриві* [ВП, 314]. Деякі утворення потребують пояснень, як-от: *білозір (білотор, білоторець)* – ‘красень, милий’: *Мій білозір на поріг, я йому на талірку преріг* [СБГ, 1, 66]; *білозірка (білозірочка)* – ‘красуня, мила’: *Моя панночко, моя дівочко, моя непорочная білозірочко* [АМ, 122]. Крім того, лексеми *білозір, білоторець* у поєднанні з номінаціями *сокіл, місяць* реалізують семи ‘світлий’, ‘гарний’; зі словом *кінь* – ‘який має світлі очі’ [СБГ, 1, 66].

Завдяки тривалому використанню виражена епітетом ознака інколи стає заміником означуваного слова-поняття, яке може опускатися, напр.: *Стежкою вузькою Їдуть козаченьки На воро-них* [УНП, 1, 347]. Чимало подібних епітетів стосуються ключових лексем *дівчина, хлопець*, як-от: *мила (-ий), молода (-ий), чорнобрива (-ий), чорноока (-ий), кароока (-ий), чорнява (-ий)* та ін.: *Милий милу покидає – вороги раденькі* [СБГ, 2, 423]; *Чом, чом, чорнобров, чом до мене не прийшов?* [НП, 2, 175].

Спостережено, що з погляду загального лексико-граматичного значення епітети в усній поезії позначають: а) статичну ознаку предмета (виражену якісними, відносними і присвійними прикметниками): *Ой наш ячмінь зеленейкий, Наш музика молодейкий* [ЛЮ, 72]; *Тонкий серпанок від сонця сє, Лисяна шуба слід замітає, Шовковий пояс клуби встєляє* [КОП, 275]; *Батькові розкошеньки*

поминулися [АМ, 139]; б) динамічну ознаку (дієприкметники): *Чи метяна хата, Чи метяні сіни, Чи прибрані покої Без мене молоді?* [ВП, 83]; в) субстантивовану ознаку (іменники): *Збирайтеся, хлопці-молодці, та один у один* [МВ, 310]; г) ознаку з елементом лічби (числівники): *У першому садочку соловей щебече* [ПЧ, 5, 459]; *Ой одна, я одна у матері була* [Л]; г) ознаку дії (прислівники): *Ой куда ж, доню, собираєшся, Ой що так біло вимиваєшся?* [ВП, 64]; д) ознаку стану (*легко, сумно, тяжко*): *Сумно мені, сумно як вечір, так рано* [ПРЖ, 290].

Типова фольклорна форма – іменники-прикладки, які утворюють своєрідні народнопоетичні формули-юкстапозити на зразок *матінко-любко, сестрички-жалібнички, хлопець-молодець, нічка-петрівочка, орли-сизоперці, гори-кручі* та ін.: *Ой матінко-любко, Увивайся хутко* [ВП, 129]; *До отця, до ньки поклоняйся, ...До моїх сестричок-жалібничок* [ПЧ, 5, 316].

Окрему групу художніх означень у фольклорі становлять *тавтологічні*, у яких зберігається спільна коренева морфема, ускладнена граматичними показниками різних частин мови: *Ей, йу нашім гуляй-полі нова-новина* [ДЯ, 381]; *Старосто старесенький (2), Голубе сивесенький!* [33, 52]; *Молодій молодіці!* Не ходіте по вулиці... [33, 18]; *Визволь, Боже, сіромаху, з темної темниці!* [33, 314]; *Ой у полі криниченька муром мурована* [ПК, 215]; *Хорошеньку господиню маєш, Хорошенько її поважаєш* [КОП, 269]. О. О. Потебня вважав, що тавтологічні одиниці виникають за умови збереження етимологічного значення епітета (“при свіжості уявлення в означуваному слові”) (*старые старики, молодая молодица*) [513, 212–213]. Контексти з тавтологічними епітетами стилістично виразні, емоційно забарвлені.

Відзначимо, що серед епітетів трапляється чимало новотворів із посиленою образністю, які виникають унаслідок використання типових афіксальних засобів, напр.: *Да роди, боже, жито, ... На стебло стеблистее, На колосок колосистее* [ВП, 321]; *Куди, доню, собираєшся? Чи в гори кремнисті, До свекрухи норовистої?* [ВП, 303]; *Та віют вітри ще й буйнесенькі, Накрапає дощик громовесенький* [ДЯ, 141]; *Невісточко-перемінничко, Переміни моє ділечко* [ДЯ, 350]; *За ягоду кругласку, За його добру ласку* [ВП, 321]. Багато оказіональних форм зумовлено римуванням.

Експресивні якості епітетів активізуються в нетипових словосполученнях, як-от: *У них трави зеленії, У них ріки водянії* [ВП, 173]; *Тебе пошлють по воду До кам'яного броду* [ВП, 313]; *Крийся, зятю, крийся, Все куними бобрами* [ПК, 213]; *Не дай мені, боже, служашого хліба* [НЗП, 254]. Образні ознаки увиразнено і в результаті нанизування кількох атрибутів: *Ой як займеш ти Буйне, широкє* (жито. – Н. Д.), *Не буде кому позжинати* [ВП, 311]; *Доля моя злая, Чом ти не такая, Як людська, чужая?* [НЗП, 52]; входження до складу порівняльних одиниць, напр.: *Будь красна, як весна* [33, 99]; *Стоять намети, як біль біленькі* [МВ, 124]; до стилістичних фігур (приміром, антитези: *Ой ясно-прекрасно а сонечко сходить, а темненько заходить* [33, 105]) тощо.

С. Я. Єрмоленко зауважує: “Орнаментальні й характеристичні постійні епітети ... насичені психологічним змістом і не здаються простими, побудованими на зовнішніх характеристиках людей чи явищ природи. Їхній абстрактний зміст став основою витворення образів-символів; за зовнішньою простотою ховаються емоційні оцінки, багатопланові зв'язки народнописаного слова, давня культурно-історична традиція вживання цього слова” [262, 42].

Висновки. Отже, народнописані епітети – особливий засіб стилістичної виразності уснопісенного тексту. За допомогою них не лише виділено характерні ознаки предметів і явищ, а й передано почуття, емоційне ставлення мовців, оцінку довкілля. Художні означення відбивають світогляд народу, займаючи важливе місце в національно-мовній картині світу.

Умовні скорочення джерел

АМ – Народные южнорусские песни : издание Амвросия Метлинского / Амвросий Метлинский. – Киев : [б. и.], 1854. – 472 с.

Б – Бандурка : Українські сороміцькі пісні / [упоряд. М. Сулима]. – К. : Дніпро, 2001. – 280 с.

ВП – Весільні пісні / [упоряд., авт. вступ. ст. М. М. Шубравська]. – К. : Дніпро, 1988. – 475 с. ; іл.

ДЯ – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / [упоряд., авт. вст. ст., приміт. та комент. М. М. Олійник-Шубравська]. – К. : Муз. Україна, 1990. – 453 с.

З – Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / [упоряд., авт. передм. та перекл. М. Москаленко]. – К. : Дніпро, 1988. – 294 с. ; іл.

ЗЗ – Закувала зозуленька: антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / [упоряд., авт. передм. та приміт. Н. С. Шумада]. – К. : Дніпро, 1987. – 392 с. ; іл.

ККП – Калиновий квіт Полісся: Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині / [збір. і впоряд. О. П. Кондратович]. – Луцьк : Надтир'я, 1994. – 236 с. ; нот.

КОП – Календарно-обрядові пісні / [упоряд., авт. вст. ст. та приміт. О. Ю. Чебанюк]. – К. : Дніпро, 1987. – 392 с. ; іл.

Л – Записи автора 1998–2002 рр. від Т. М. Данилюк, 1932 р. н., жительки м. Луцька Волинської обл. (архів автора).

ЛУ – Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 9. – Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. – 431 с.

МВ – Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / [упоряд., авт. передм. і приміт. О. І. Дей]. – К. : Наук. думка, 1983. – 528 с.

НЗП – Наймитські та заробітчанські пісні / [авт. передм. С. Й. Грица ; редкол. О. І. Дей та ін.]. – К. : Наук. думка, 1975. – 575 с.

НП – Народні перлини / [упоряд., авт. вст. ст. М. Стельмах]. – К. : Дніпро, 1975. – 391 с.

ПК – Пісні кохання / [упоряд., авт. вст. ст. та приміт. О. І. Дей]. – К. : Дніпро, 1986. – 366 с. ; іл.

ПРЖ – Пісні родинного життя / [упоряд., авт. вст. ст. та приміт. Г. В. Довженок]. – К. : Дніпро, 1988. – 359 с. ; іл.

ПЧ – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край : Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским / П. П. Чубинский. – СПб. : [б. и.], 1872–1878. У тексті арабськими цифрами подано том і сторінку.

УНП – Українські народні пісні / [ред. М. Т. Рильський, К. Г. Гуслистий] : у 2 кн. – К. : Мистецтво, 1955. – Кн. 1. – 484 с. ; Кн. 2. – 416 с. ; у тексті арабськими цифрами подано том і сторінку.

ФК – Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського. – К. : Муз. Україна, 1995. – 432 с. ; нот.

Література

1. Алиев А. И. Опыт системно-аналитического исследования исторической поэтики народных песен / А. И. Алиев, Л. А. Астафьева, В. М. Гацак и др. // Фольклор : Поэтическая система : сб. ст. / [отв. ред. А. М. Баландин, В. М. Гацак]. – М. : Наука, 1977. – С. 42–108.
2. Артеменко Е. Б. Традиция в мифологической и фольклорной репрезентации (Опыт структурно-когнитивного анализа) / Е. Б. Артеменко // Первый Всерос. конгресс фольклористов : сб. докл. – М. : ГРЦРФ, 2006. – Т. 2. – С. 6–23.
3. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский ; [ред., вступ. ст. и примеч. В. М. Жирмунский]. – [2-е изд., испр.]. – М. : УРСС, 2004. – 648 с.
4. Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии (в записях XVII–XIX вв.) / А. П. Евгеньева. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1963. – 348 с.
5. Єрмоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний слов. лінгв. термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор ; [ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
6. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 245 с.
7. Жайворонок В. [В.] Знаки української етнокультури : слов.-довід. / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Житецкий П. И. Мысли о народных малорусских думах / П. И. Житецкий. – Киев : Изд. ред. “Киев. старина”, 1893. – 249 с.
9. Мальцев Г. И. Традиционные формулы русской необрядовой лирики (К изучению эстетики устнопоэтического канона) / Г. И. Мальцев // Русский фольклор XXI. Поэтика русского фольклора. – Л. : Наука ; ЛО, 1981. – С. 13–38.
10. Миклошич Фр. Изобразительные средства славянского эпоса / Франц Миклошич / [пер. с нем. А. Е. Грузинского]. – М. : [б. и.], 1895. – 229 с.
11. Москаленко М. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу / Михайло Москаленко // Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / [упоряд., передм., перекл. М. Москаленко]. – К. : Дніпро, 1988. – С. 6–46.
12. Никитина С. Е. Семантические категории в словаре языка фольклора / С. Е. Никитина // Словарне категорії : сб. ст. / [отв. ред. Ю. Н. Караулов]. – М. : Наука, 1988. – С. 87–91. – (Науч. совет по лексикологии и лексикографии ; Ин-т рус. яз.).
13. Півторак Г. П. Сім барв веселки / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 77–81.
14. Потєбня А. А. Из записок по теории словесности : Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и миф / А. А. Потєбня. – Х. : [б. и.], 1905. – 652 с.
15. Потєбня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потєбня. – [2-е изд.]. – Харьков : [б. и.], 1914. – 243 с.
16. Потєбня А. А. Объяснение малорусских и сродных песен. II. Колядки и щедровки / А. А. Потєбня. – Варшава : [б. и.], 1887. – 809 с.
17. Пропп В. Я. О русской народной лирической песне / В. Я. Пропп // Народные лирические песни. – М. : Сов. писатель, 1961. – С. 5–68.

18. Славянские древности : этнолингвистический слов. : в 5-ти т. Т. 3 / [ред. Н. И. Толстой]. – М. : Междунар. отнош., 1995. – 704 с.
19. Словник епітетів української мови / [С. П. Бибики, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт ; ред. Л. О. Пустовіт]. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.
20. Сумцов Н. Ф. Заметки о малорусских думах и духовных виршах (По поводу сочинения П. Житецкого “Мысли о народных малоруських думах” (К., 1893) / Н. Ф. Сумцов // Этнограф. обозрение. – Кн. XXIV. – М. : [б. и.], 1895. – С. 79–107.
21. Українська мова: енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський (голова), О. О. Тараненко (співголова)]. – [3-є вид., зі змінами і доповн.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с. ; іл.
22. Хроленко А. Т. Лексика русской народной поэзии (на материале лирической песни) / А. Т. Хроленко. – Курск : Изд-во Курск. пед. ин-та, 1976. – 64 с.
23. Яворська Г. М. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) / Г. М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – № 2–3. – С. 43–50.

Статтю подано до редколегії
28.12.2010 р.